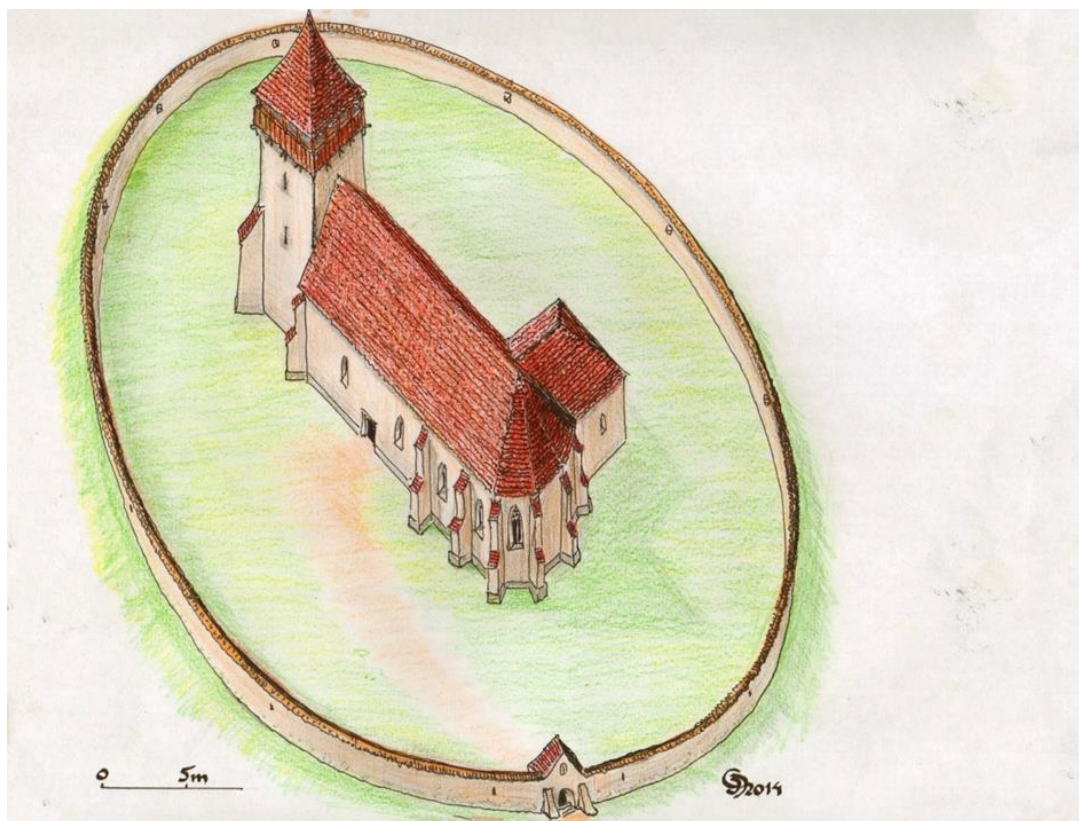

UNIVERSITATEA BABEȘ –BOLYAI, CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE REFORMATĂ

**TEZĂ
DE DOCTORAT
REZUMAT**

Biserici și capele abandonate de pe teritoriul Scaunului Odorhei din Evul Mediu și de la începutul Epocii Moderne

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. BUZOGANY DEZIDERIU

Doctorand:
NYÁRÁDI ZSOLT

Cluj-Napoca 2018

Cuprins Vol I.

I.1. Introducere.....	10
I.2. Trăsături generale	13
I.3. Antecedente	15
I.4. Metodologie. Chestiuni	25
I.5. Biserică sau capelă? Întrebări privind terminologia	28
II. Izvoarele pentru cercetarea clădirilor bisericesti abandonate de pe teritoriul Scaunului Odorhei	33
II.1. Izvoare scrise.....	33
II.1.a. Izvoare bisericesti.....	33
II.1.b. Izvoare seculare.....	48
II.2. Hărți.....	52
II.3. Denumiri geografice.....	55
II.4. Literatura de specialitate despre monumente istorice, baze de date	56
II.5. Obiecte de cult și inscripții.....	57
II.6. Date arheologice.....	60
III. Dotările bisericilor medievale din Scaunul Odorhei.....	63
III.1. Protopopia medievală Erdőhát.....	65
III.2. Toponimie și arheologie. Scurte istorii ale așezărilor.....	69
III.3. Date arheologice despre apariția bisericilor pe teritoriul Scaunului Odorhei.....	75
III.4. O încercare de a reconstitui relațiile medievale bisericesti din Scaunul Odorhei.....	81
III.4.1 Rețeaua medievală de biserici.....	82
IV.1. Biserici în perioada Reformei Protestante și a Contra Reformei.....	89
IV.1.a. Epoca schimbărilor	90
IV.1.b. “Religio tolerata”	92
IV.2. Distribuția diverselor religii pe teritoriul Scaunului Odorhei în secolele 18-19	97
V. Cimitirele aflate în jurul bisericilor.....	111
V.1. Cimitirul bisericii medievale.....	112
V.2. Cercetarea arheologică.....	117
V.3. De la cimitirele aflate în jurul bisericilor la cimitirele publice	120
V.4. Formarea cimitirelor publice în Scaunul Odorhei.....	122
V5. Fragmente ceramice și alte obiecte seculare recuperate din excavarea cimitirelor. Întrebări. Prezumții de probabilități.....	124
VI. Bisericile din trecut.....	130

VI.1. Imaginea bisericilor medievale reflectate prin cercetări arheologice	130
VI.2. Biserici în Era Principatului.....	133
VI.3. Biserici vechi și cerințele vremurilor moderne.....	134
VI.3.a. Starea bisericilor medievale în Era Modernă.....	135
VI.4. Fenomenul mutărilor de biserici și cauzele acesteia.....	137
VI.4.a. Alunecări de teren, cutremure.....	138
VI.4.b. Incursiuni inamice și incendii.....	140
VI.4.c. Schimbările de circumstanțe	142
VI.4.d. Restaurarea catolică și Barocul.....	144
VI.4.e. Edictele iosefine de toleranță religioasă	147
VI.4.f. Creșteri demografice	148
VI.5. Este construită o nouă biserică. Construcția de biserici în satele din secolele 18-19...	149
VII. Biserici abandonate	154
VII.1. Biserici parohiale medievale abandonate	155
VII.1.a. Atyha (<i>Attijha, Atija, Aktija</i>) – Atia, biserică catolică.....	156
VII.1.b. Bethlenfalva (<i>Bettlenfalwa, Betlemfala</i>), Odorheiu Secuiesc, Beclean, Kápolnakert	158
VII.1.c. Csehétfalva (<i>Chiherfalwa, Chierdffalva</i>), Cehețel, biserică unitariană.....	161
VII.1.d. Dobó (<i>Dobo, Dobov, Doborlo</i>), Dobó pusztája	163
VII.1.e. Fenyéd (<i>Ffeniejed, Feneod, Fenied</i>), Brădești, Csonkatemplom.....	166
VII.1.f. Homoródalmás (<i>Almas</i>), Merești, Csonka templom.....	181
VII.1.g. Homoródszentlászló, (<i>Zenthlazlo, Zentlászló</i>), Vasileni, Cintorom	183
VII.1.h. Kányád (<i>Kanad, Kanjad</i>), Ulieș, Régi templom	185
VII.1.i. Kissoly mos (<i>Kws Solijmos</i>), Șoimoșul Mic, Papház föle	188
VII.1.j. Lövete, (<i>Leowete, Lövetfalva, Levete</i>) Lueta, Felső-kiáltódomb	190
VII.1.k. Máréfalva, (<i>Morefalva, Mátéfalva</i>), Satu Mare, - Botos dűlő.....	201
VIII.1. Oroszhegy, (<i>Vriczheg</i>), Dealu, Diafalvi templom.....	204
VII.1.m.1. Patakfalva, (<i>Vila Potok</i>), Văleni, Papdomb.....	207
VII.1.n. Petek, (<i>Petk</i>), Petecu, cimitir	211
VII.1.o. Szentimre, (<i>Zentemreh</i>), Odorheiu Secuiesc, Puszta	214
VII.1.p. Székelyszentmiklós, (<i>Sancto Nicolao</i>), Nicoleni, biserică unitariană.....	218
VII.1.r. Szentábrahám, (<i>Sancto Abram</i>), Avrămești, Tomori Padja	221
VII.1.s. Szombatfalva, (<i>Sombathfalwa</i>), Odorheiu Secuiesc, biserică catolică.....	224
VII.1.t. Vargyas, (<i>Wargyas</i>), Vârghiș, biserică unitariană.....	227

VII.2. Biserici parohiale medievale	230
VII.2.a. Székelyudvarhely, (<i>Vduorhel</i>), Odorheiu Secuiesc, mănăstire dominicană.....	230
VII.3. Biserici din Era Principatului	235
VII.3.a. Atyha, (<i>Attijha, Atija, Aktija</i>), Atia, cimitir	236
VII.3.b. Bözödújfalva, (<i>Wyfalw</i>), Bezidu Nou, biserică reformată	238
VII.3.c. Gyepes, (<i>Gijeópes</i>), Ghipeș, biserică unitariană.....	239
VII.3.d. Hodgya, (<i>Hogija</i>), Hoghia, biserică reformată.....	242
VII.3.e. Homoródalmás, (<i>Almas</i>), Merești, biserică unitariană	244
VII.3.f. Homoródkeményfalva, (<i>Kemenfalwa</i>), Comănești, biserică unitariană	246
VII.3.g. Homoródszentpál, (<i>Sancto Paolo</i>), Sânpaul, biserică reformată.....	248
VII.3.h. Homoródszentpéter, (<i>Zent Peter</i>), Petreni, biserică reformată.....	250
VII.3.i. Kadicsfalva, (<i>Kajdijchfalwa, Kadychfalwa</i>), Odorheiu Secuiesc, biserică catolică	251
VII.3.j. Küküllőkeményfalva, (<i>Kemenfalwa</i>), Târnovița, biserică catolică.....	253
VII.3.k. Újszékely, (<i>Wijzekel</i>), Secuieni, biserică unitariană.....	254
VII.4. Biserici abandonate din Era Modernă	256
VII.4.a. Abásfalva, (<i>Abastfalwa</i>), Aldea, biserică unitariană	256
VII.4.b. Etéd, (<i>Eted, Atod</i>), Atid, biserică catolică	258
VII.4.c. Homoródalmás, (<i>Almas</i>), Merești, biserică greco-catolică.....	260
VII.4.d. Homoródkeményfalva, (<i>Kemenfalwa</i>), Comănești, biserică reformată	260
VII.4.e. Homoródszentlászló, (<i>Zenthlazlo, Zentlászló</i>), Vasileni, biserică reformată.....	261
VII.4.f. Kiskadács, (<i>Kis-Kadacz</i>), Cădăciu Mic, biserică unitariană.....	262
VII.4.g. Kissolymos, (<i>Kws-Solijmos</i>), Șoimoșu Mic, biserică unitariană.....	263
VII.4.h. Sükő, (<i>Swkev</i>) Cireșeni, biserică reformată.....	264
VII.4.i. Székelyderzs, (<i>de Ers</i>), Dârjiu, biserică reformată.....	271
VII.4.j. Recsenyéd, (<i>Rechenied</i>), Rareș, biserică unitariană.....	272
VII.5. Locațiile presupuse ale bisericilor menționate în tradiții bisericești	275
VII.5.a. Bözöd, Bezid, Lóc	275
VII.5.b. Homoródremete, Călugăreni, biserică catolică	275
VII.5.c. Kisfalud, Satu Mic, cimitir vechi.....	276
VII.5.d. Székelymuzsna, Mujna, Szentegyház oldala.....	276
VII.5.e. Székelypálfalva, Păuleni, biserică catolică.....	276
VII.5.f. Székelyvécke, Vețca, Temető	277
VII.5.g. Városfalva, Orășeni, biserică unitariană.....	277

VII.5.h. Zetelaka, Zetea, Csele	277
VIII. Bisericile perioadei de tranziție. Biserici din lemn în Scaunul Odorhei	279
VIII.1. Biserici din lemn din Era Principatului	283
VIII.1.1. Bözöd, (<i>Bezed, Beózeód</i>), Bezid, biserică unitariană	284
VIII.1.2. Bözödújfalú, (<i>Wyfalw</i>), Bezidu Nou, biserică unitariană apoi catolică	285
VIII.1.3. Etéd, (<i>Eted, Atod</i>), Atid, Harangoldal	286
VIII.1.4. Kénos, (<i>Kenos</i>), Chinușu, biserică unitariană	287
VIII.1.5. Kissolymos, (<i>Kws Solijmos</i>), Șoimoșu Mic, biserică reformată	288
VIII.1.6. Kissolymos, (<i>Kws Solijmos</i>), Șoimoșu Mic, biserică unitariană	289
VIII.1.7. Körispatak, (<i>Keorws patak</i>), Crișeni, biserică unitariană	291
VIII.1.8. Kűsmő, (<i>Kusmend</i>), Cușmed, Barátdűllő	292
VIII.1.9. Sándorfalva, (<i>Sandorfalwa</i>), Alexandrița, biserică reformată	293
VIII.1.10. Sűkő, (<i>Sűke</i>), Cireșeni, biserică reformată	294
VIII.1.11. Székelyhidegkút, (<i>Hydegkwt</i>), Vidacut, biserică reformată	295
VIII.1.12. Székelymuzsna, (<i>Mwsna</i>), Mujna, biserică unitariană	295
VIII.2. Biserici din lemn din secolele 18-19	297
VIII.2.1. Abásfalva, (<i>Abastfalwa</i>), Aldea, biserică unitariană	297
VIII.2.2.1. Abásfalva, (<i>Abastfalwa</i>), Aldea, biserică greco-catolică	298
VIII.2.3. Alsóboldogfalva, (<i>villa Sancte Marie</i>), Bodogaia, biserică reformată	299
VIII.2.4. Alsóboldogfalva, (<i>villa Sancte Marie</i>), Bodogaia, biserică greco-catolică	300
VIII.2.5. Alsóboldogfalva, (<i>villa Sancte Marie</i>), Bodogaia, biserică ortodoxă	300
VIII.2.6. Alsósófalva, (<i>Sófalva-Alszeg</i>), Ocna de Jos, biserică reformată	301
VIII.2.7. Barót, (<i>Boralt, Barchuch</i>), Baraolt, biserică greco-catolică	301
VIII.2.8. Bencéd, (<i>Benczedh</i>), Bențid, biserică unitariană	302
VIII.2.9. Bözödújfalú, (<i>Wyfalw</i>), Bezidu Nou, biserică catolică	303
VIII.2.10. Bözödújfalú, (<i>Wyfalw</i>), Bezidu Nou, biserică greco-catolică	304
VIII.2.11. Csekefalva, (<i>Chijeke ffalwa</i>), Cechești, biserică unitariană	304
VIII.2.12. Csőb, (<i>Cheb, Chijeb</i>), Cibu, biserică unitariană	305
VIII.2.13. Firtosváraalja, (<i>Bezenijofalwa, Waralyfalw, Warhalafalva</i>), Firtușu, biserică unitariană	306
VIII.2.14. Firtos, mănăstire	307
VIII.2.15. Firtosmartonos, (<i>Marthonos</i>), Firtănuș, biserică unitariană	309
VIII.2.16. Gagy, (<i>Gagij</i>), Goagiu, biserică reformată	311
VIII.2.17. Hodgya, (<i>Hogija</i>), Hoghia, biserică reformată	312

VIII.2.18. Homoródkarácsonyfalva, (<i>de villa Karachni</i>), Crăciunești, biserică greco-catolică	313
VIII.2.19. Homoródszentlászló, (<i>Zenthlazlo, Zentlászló</i>), Vasileni, biserică unitariană.....	314
VIII.2.20. Kisbacon, (<i>Kisbachyon</i>), Bățanii Mici, biserică reformată.....	314
VIII.2.21. Kisgalambfalva, (<i>Kws Galambfalva</i>), Porumbenii Mici, biserică reformată.....	315
VIII.2.22. Kiskede și Nagykede, (<i>Kws Kede</i>), Chedia Mică și Chedia Mare, biserică unitariană.....	315
VIII.2.23. Küsmöd, (<i>Kusmend</i>), Cușmed, biserică catolică.....	316
VIII.2.24. Mátisfalva, (<i>Matiusfalwa</i>), Mățișeni, biserică reformată	317
VIII.2.25. Miklósfalva, (<i>Myklofalwa</i>), Nicolești, biserică reformată	318
VIII.2.26. Nagykadács, (<i>Kadachy</i>), Cădăciu Mare, biserică unitariană	318
VIII.2.27. Nagysolymos, (<i>Solijmos</i>), Șoimoșu Mare, biserică unitariană	320
VIII.2.28. Nagykede, (<i>Kede</i>), Chedia Mare, biserică reformată.....	321
VIII.2.29. Nagyalambfalva, (<i>villa Salonib</i>), Porumbenii Mari, biserică ortodoxă	321
VIII.2.30. Parajd, (<i>Paraijd</i>), Praid, biserică catolică	322
VIII.2.31. Szentdemeter, (<i>Sanctus Demetrius</i>), Dumitreni, biserică greco-catolică.....	322
VIII.2.32. Székelydobó, (<i>Dobofalwa</i>), Dobeni, biserică reformată.....	323
VIII.2.33. Székelyhidegkút, (<i>Hydegkwt</i>), Vidacut, biserică greco-catolică.....	324
VIII.2.34. Székelyhidegkút, (<i>Hydegkwt</i>), Vidacut, biserică catolică.....	325
VIII.2.35. Székelyszentmihály, (<i>Sancto Michaele</i>), Mihăileni, biserică reformată.....	325
VIII.2.36. Székelyszenterzsébet, (<i>Sancte Elysabeth</i>), Eliseni, biserică greco-catolică	326
VIII.2.37. Székelyudvarhely, (<i>Vduorhel</i>), biserică greco-catolică	327
VIII.2.38. Ülke, (<i>Wlke, Ilkh</i>), Ulcani, biserică catolică	328
VIII.2.39. Vargyas, (<i>Wargyas</i>), Vârghiș, biserică ortodoxă	329
VIII.2.40. Vargyas, (<i>Wargyas</i>), Vârghiș, biserică reformată.....	329
IX. Pe urmele capelelor.....	331
IX.1. Tipuri de capele. Formă. Funcție. Origine.....	331
IX.1.a. Capelele bisericilor filiale	333
IX.1.b. Capele aflate lângă biserici parohiale	334
IX.1.c. Capele votive	334
IX.1.d. Oratorii.....	335
IX.1.e. Capele de curte și de cetate.....	335
IX.2. Capele medieval de origine catolică	335
IX.2.1. Agyagfalva, Lutița, Kápolna.....	336

IX.2.2. Atyha, Atia, Kadács hegyese	336
IX.2.3. Bibarcfalva, Biborțeni, Kápolnában	337
IX.2.4. Bogárfalva, Bulgăreni, Kápolnás aszó.....	338
IX.2.5. Bögöz, Mugeni, Kápolna oldal	338
IX.2.6. Csekefalva, Cehești, Puszta kápolna	339
IX.2.7. Dobó, Kápolnabérc	340
IX.2.8. Felsőboldogfalva, Feliceni, Kápolna	342
IX.2.9. Fiafalva, Filiaș, Régi temető	343
IX.2.10. Firtos, Péter-hegyesi kápolna.....	344
IX.2.11. Firtos, Várkápolna	345
IX.2.12. Homoródalmás, Merești, Tatárkápolna	346
IX.2.13. Homoródjánosfalva, Ionești, Kápolna	346
IX.2.14. Homoródszentpál, Sânpaul, Kápolna	347
IX.2.15. Kissolymos, Șoimușu Mic, cimitir unitarian	347
IX.2.16. Kobátfalva, Cobătești, Kápolna	348
IX.2.17. Oroszhegy, Dealu, Kápolnamező	349
IX.2.18. Parajd, Praid, Kápolnamező	352
IX.2.19. Székelyderzs, Dârjiu, Kápolna	352
IX.2.20. Székelyudvarhely, Odorheiu Secuiesc, Szent Anna kápolna (Capela Sfânta Ana)	353
IX.2.21. Városfalva, Orășeni, Kápolnaoldal.....	354
IX.3. Capele din Era Modernă	355
IX.3.1. Ábránfalva, Obrănești, capelă.....	356
IX.3.2. Korond-Árcsó, Corund, capelă	356
IX.3.3. Firtos, Keresztelő Szent János kápolna (Capela Sfântu Ioan Botezătorul)	357
IX.3.4. Homoródszentlászló, Vasileni, cimitir	358
IX.3.5. Korond, Corund, Kápolna.....	358
IX.3.6. Lövéte, Lueta, Lázfalu	359
IX.3.7. Lövéte, Lueta, Szentlélek kápolna.....	360
IX.3.8. Lövéte, Lueta, Lövéte-pataka	361
IX.3.9. Parajd, Praid, Nyíres mezei kápolna.....	362
IX.3.10. Székelyudvarhely, Odorheiu Secuiesc, Szentjános kápolna.....	362
IX.3.11. Vargyas, Vârghiș, Szent Ilona kápolna.....	363
IX.4. Capele ce nu apar altundeva decât în tradiții bisericești.....	363
IX.4.1. Homoródkarácsonyfalva, Crăciunel, Kápolna.....	363

IX.4.2. Homoródszentmárton, Mărtiniș, Valea Chinușului	364
IX.4.3. Farkaslaka, Lupeni, Kápolna	364
IX.4.4. Kápolnásfalu, Căpâlnița, Harghita Chapel	365
IX.4.5. Nagyalambfalva, Porumbenii Mari, Kápolna	365
X. Concluzii	366
XI. Lista abrevierilor și a izvoarelor	370

Cuprins Vol II.

XII.1. Bază de date. Izvoare privind bisericile și capelele abandonate	3
XII.2.a. Date extrase din hărți militare	69
XII.2.b. Tipuri de toponime de pe teritoriul Scaunului Odorhei	76
XII.2.c. Biserici din lemn abandonate	81
XIII. Catalog de artefacte.....	83
XIV. Ilustrații	120

Cuvinte Cheie: Scaunul Odorhei, arheologie, biserici dispărute, istorie ecleziastică, epocă medievală, capele, topografie

Introducere

Așezările de pe teritoriul Scaunului Odorhei s-au format de-a lungul văilor înguste ale Târnavelor și afluenților ei. Râurile care traversează această regiune izvorăsc la poalele platoului vulcanic, în partea de est a Bazinului Transilvaniei. Târnavă Mare curge dinspre est către vest și formează cele mai largi văi. Bazinele principale ale acesteia sunt cele ale Odorheiului, Mugeniului și al Cristurului, în care s-au format cele trei mari așezări ale scaunului, dintre care Odorheiul și Cristurul au ajuns la sfârșitul Evului Mediu să dețină statut de târg. Pârâurile mai importante care se varsă în Târnavă, cum sunt de exemplu Nicoul Alb, Goagiu, Archita etc., au jucat roluri importante în istoria așezărilor din zonă. Sunt importante văile râurilor Homordul Mare și Mic, Vârghiș, și cel al pârâului Cormoș, toate acestea vărsându-se în Olt, în partea de sud a scaunului. După văile Târnavelor, acestea au fost populate cel mai devreme. Văile pârâurilor Cușmed și Iuhod, ce se varsă în Târnavă Mică, adăpostesc deja un număr mai mic de așezări. Râurile amintite și-au format numeroase ramuri secundare, cu văi secundare, ce fac ca această regiune să fie foarte intens fragmentată de ape curgătoare. Numărul mare de așezări și dimensiunile limitate ale acestora, ce caracterizează întreaga regiune, se datorează trăsăturilor geografice ale zonei, văilor înguste și suprafețelor mici de pământ arabil și pajiști. Către sfârșitul Evului Mediu, în micile bazine dintre dealuri erau formate nu mai puțin de 138 de așezări, reprezentând cel mai ridicat număr de așezări din toate scaunele secuiești.

Despre așezările din Scaunul Odorhei din perioada Epocii Arpadiene nu avem izvoare scrise, iar astfel, reconstruirea imaginii acestora reprezintă o sarcină imensă pentru cercetările și periegezele arheologice. Culegerea de date prin mijloace arheologice despre începuturile anumitor așezări este în continuă desfășurare dar imaginea generată est încă foarte departe de a fi completă. Totuși pot fi observate deja anumite tendințe, pe baza cărora putem schița anumite momente și putem chiar să tragem anumite concluzii. Datele de cercetare pot fi completate cu informații valoroase provenite din noutățile scoase la iveală prin excavarea bisericilor și a cimitirelor din jurul acestora. Pe parcursul săpăturilor, dacă este posibilă identificarea celor mai vechi morminte, sau a obiectelor funerare provenite din acestea, atunci este posibilă datarea acestora atât prin mijloace arheologice cât și prin mijloacele oferite de științele naturale (vom intra în mai multe detalii în acest sens mai târziu). Această metodă este adesea un punct de pornire mai cert decât datarea obișnuită prin analiza fragmentelor ceramice. Deoarece încă nu avem la dispoziție o cronologie internă elaborată pentru tipologii ceramice medievale, putem efectua datări doar între limite large.

Denumirea Scaunului Odorhei apare pentru prima oară în izvoare scrise sub forma unor diplome doar relativ târziu în 1448. Cercetătorii care s-au ocupat de acest subiect au considerat că motivul este faptul că și-a împrumutat numele pentru rolul său secular de la protopopiatul Telegd, amintit în diploma din 1270-1271, urmând să-și schimbe numele doar mai târziu.

Descrierile lui Balázs Orbán au atras atenția experților asupra anumitor monumente din Ținutul Secuiesc, iar astfel, la sfârșitul secolului al 19-lea, istoricul de artă József Huszka, prin activitatea sa de restaurare, a descoperit în întregime mai multe fresce pe care le-a copiat apoi în acuarele colorate. El a reușit să copieze frescele din mai multe biserici de pe teritoriul Scaunului Odorhei, din localitățile Mugeni, Biborțeni, Mărtiniș, Daia, Dârjiu și Filia.

László Dávid, renumitul cercetător al monumentelor medieval din Scaunul Odorhei a notat cu referire la mai multe monumente că *mai ales cu privire la începuturi este mare păcat că încă nu s-a ajuns la explorarea arheologică și patrimonială a bisericii*. Datorită lucrărilor arheologice efectuate pe parcursul ultimelor decenii, afirmația sa nu mai este actuală. De asemenea, aceste lucrări sau putut axa nu doar pe cercetarea clădirilor aflate încă în picioare, ci și asupra localizării și studiului istoriei monumentelor distruse complet. Lucrarea de față sintetizează rezultatele acestor cercetări, folosind izvoarele uneori bogate, alteori sărace, oferite de arhive și investigații arheologice și topografice.

Bisericile dețin roluri centrale în istoria unei așezări deoarece dimensiunile acestora, calitatea executării construcțiilor, și aspectele lor sunt toate indicii indirecte privind situația financiară și demografică a comunității, și uneori chiar și a structurii comunității respective.

Cercetarea bisericilor medievale a dus în multe cazuri la descoperirea celor mai timpurii vestigii din satele respective iar construcția acestora are valoare de indicator în studiul formării așezărilor. Orizontul cronologic determinat pentru construcția bisericilor în urma săpăturilor arheologice sugerează faptul că unele dintre acestea au fost ridicate deja la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al 12-lea (Avrămești, Mugeni, Lueta, Cușmed, Feliceni, Daia), în timp ce unele exemple sugerează o origine chiar mai timpurie, la trecerea dintre secolele 11-12 (Brădești). În cazul localității Mugeni, mormintele din secolul al 12-lea au fost precedate de pați ale unei așezări.

Așadar, săpăturile arheologice pot oferi informații pentru datarea nu doar a monumentelor propriu zise, ci și pentru stabilirea cronologiei formării așezărilor respective. Evaluările anterioare ale bisericilor încă aflate în picioare, bazate pe studiul elementelor arhitectonice și al planului acestora dintr-o perspectivă a istoriei artei, au sugerat că cele mai vechi dintre acestea datează cel mult din secolul al 13-lea. Pe parcursul săpăturilor a fost

realizată nu doar datarea monumentelor, ci au fost dezvăluite și etapele de construcție și schimbările făcute la planul clădirilor. De asemenea, prin excavarea cimitirelor aflate în jurul bisericilor medievale avem oportunitatea de a cunoaște o istorie unică dezvăluită de analiza materialelor osoase.

Structura și rezultatele tezei

Teza de doctorat este alcătuită din 13 capitole mari, care cuprind mai multe subcapitole. Primul capitol conține partea de introducere, totodată tratează mai multe probleme legată de terminologie și abordare tematicii cercetate.

Importanța acestor lucrări este nu doar de natură științifică, ci în funcție de situație, ele pot avea și valoare turistică, educativă sau în materie de conservare a patrimoniului cultural. În anumite cazuri, bisericile abandonate sunt primele clădiri de piatră din sat, iar ele pot data chiar din secolul al 12-lea. Ca urmare a săpăturilor arheologice, ele pot fi prezentate publicului, iar prin aducerea la suprafață a bazei pereților, și prin conservarea acestora, pot fi create puncte turistice atractive și unice în zonă.

Deoarece topografia majorității bisericilor demolate nu este deloc cunoscută, acestea sunt expuse deteriorării, mai ales cele aflate pe terenuri arabile (cum sunt de exemplu cele din Sântimbru, Brădești și Merești etc.), dar și cele găsite pe teritoriul unor cimitire aflate încă în uz (de exemplu cele din Văleni, Nicoleni și Sâmbătești etc.).

Capitolul II conține sursele folosite în cursul cercetării. Procesul nostru de colectare de date privind bisericile abandonate s-a axat în primul rând pe arhivele parohiale, ale căror materiale relevante au fost cercetate în întregime. Cele mai valoroase izvoare au fost fără îndoială rapoartele create pe pentru vizite oficiale, ce în anumite cazuri inventariază biserici ulterior abandonate, dotările interioare ale acestora, obiectele de cult, și chiar clopotele acestora. În cazuri rare au fost notate și eventualele documente importante păstrate în arhiva bisericii la acea vreme. Alături de rapoartele vizitelor oficiale, sunt de asemenea foarte importante și scrisorile prin care se cereau donații pentru ajutorarea efortului de construcție al bisericii. Acestea erau nevoite să satisfacă regulamente seculare, iar pentru întocmirea lor era necesară contribuția unei comisii cu sarcina de a evalua starea bisericii vechi motivând nevoia de a avea o clădire nouă.

La izvoarele folosite am adăugat uneori și documente bisericesti din arhiva națională. În cazuri mai rare am luat legătura cu parohii și prin prelucrarea întregii arhive am descoperit o serie de date valoroase privind câteva biserici. Această cercetare meticuloasă a izvoarelor nu am putut să o aplicăm în fiecare caz din cauza timpului limitat, sau uneori din cauza faptului că multe arhive bisericesti au fost pierdute. Acestea adăposteau documente imprecise

dar unice, deoarece, în timp ce rapoartele vizitelor oficiale erau copiate și adăpostite în colecții de arhivă, contractele încheiate cu meșteri și notările din timpul construcției au fost păstrate în localități într-un singur exemplar.

Obiectivul principal al disertației a fost să colecteze toate datele ce pot indica prezența unei biserici abandonate. Ca atare, au fost incluse în colectarea de date și capelele și acele biserici de mici dimensiuni care au fost construite în secolele 18-19 ale Erei Moderne, dar care au fost abandonate după o scurtă perioadă de folosință. Datele colectate pe parcursul cercetării efectuate pentru această disertație pot fi completate prin analiza meticuloasă a arhivelor dar noi monumente nu vor mai putea fi descoperite în numere mari. Faza inițială a colectării de date a acoperit fiecare așezare de pe teritoriul Scaunului Odorhei astfel încât să avem în baza de date informații relevante despre istoriile tuturor bisericilor. În același timp, au funcționat eficient ca și metodă de control hărțile militare din secolul al 18-lea, pe care am putut de asemenea să le întrebuițăm pentru a filtra bisericile abandonate sau pe cele care au fost mutate.

Capitolul III conține descrierea istorică și arheologică a satelor aflate pe teritoriul scaunului Odorhei, totodată tratează apariția acestora după sursele istoriografice, toponimice și arheologice. Scopul final al acestui capitol era prezentarea structurii ecleziastice ale zonei cercetate în cursul evului mediu.

Următorul capitol tratează schimbările rezultate după reformă. Pe parcursul cercetărilor noastre am analizat și schimbările confesionale ce au urmat Reformarea Protestantă, când nu mai puțin de șase confesiuni diferite încercau să-și organizeze structurile bisericesti. Deoarece asemenea cercetări încă nu au fost efectuate până în prezent, am încercat să producem o imagine a organizării structurilor bisericesti în Evul Mediu, pe baza datelor care ne stau la dispoziție, și să aflăm care sate aveau cu certitudine roluri de biserică mamă și care dintre ele aveau rol de filială. Pe baza acestei cercetări am constatat că în marea majoritate a cazurilor, costurile construcției și a întreținerii bisericilor mamă erau acoperite cu sprijinul celor două biserici filiale. În câteva cazuri excepționale, s-au format și parohii de dimensiuni mari, iar în acest sens, în regiunea vizată de studiul nostru, localitatea Mărtiniș deținea cele mai numeroase filiale, acestea fiind în total șase. Ocazional relația dintre biserică mamă și filială poate reflecta dinamica localităților și populațiile acestora. În cazul Mărtinișului, unde a fost ridicată biserică medievală de dimensiuni mari, putem considera existența unei localități de dimensiune mai mare și cu o populație mai numeroasă decât cea a localităților cu biserici filiale. Din acest punct de vedere plasarea bisericii medievale are rol determinant. Atunci când au colaborat două localități cu potențial economic și cu demografii

asemănătoare, biserica lor era construită la jumătate de drum între ele (ca și în exemplul satelor Ulieș și Iașu). Mai târziu, în era modernă, când raporturile de putere s-au schimbat, biserica a fost demolată și mutată în satul mai mare.

Organizarea bisericească de tip catolic a fost păstrată în numeroase cazuri și după Reformare, în situațiile în care localitatea avea o singură religie practică. Natura organizării am stabilit-o pe baza izvoarelor, a datării clădirilor și prin studiul contribuțiilor din numeroasele istorii locale. Am aplicat acest model și pentru era modernă iar asta a reflectat foarte bine diviziunile și diversitatea religioasă. Asta a făcut ca și localitățile mici, recent separate, să-și ceară independența și să-și construiască bisericile proprii. În aceste cazuri, fondurile bisericești existente anterior erau sau împărțite sau parohiile nou formate erau nevoite să le strângă din nou, ceea ce a dus la o scădere majoră a standardelor preoțimii.

Pe parcursul secolului al 17-lea au devenit independente mai multe localități. În aceste cazuri am putut obține date de calitate și despre Reformarea Protestantă. Credem că aceasta a fost inițial destul de haotică. În prima jumătate a secolului al 17-lea parohiile protestante au păstrat nu doar vechile obiecte de cult dar și vechile tradiții. Așa a fost posibil ca de exemplu în 1614 o biserică construită de către reformați în Teleac să fie orientată către est și să aibă morminte în interior. Reformarea Protestantă în anumite cazuri nu a reușit să satisfacă speranțele iar comunitatea a revenit la vechea credință chiar în timpul alegerilor pastorale. Asemenea situații putem observa în cazurile din Zetea, Dealu, Atia etc.

Reconstituirea rețelei de așezări este și mai dificilă dacă analizăm Era Arpadiană. În această perioadă așezările aveau structuri foarte flexibile, iar astfel siturile arheologice localizate prin periegeze le putem asocia cu numele actuale ale localităților doar în mod condiționat. Nu poate fi exclusă posibilitatea ca satele de mai târziu, pe care le cunoaștem azi, să se fi format prin alipirea mai multor așezări de dimensiuni mici. Am analizat tipurile de toponime în cadrul unui tabel ce include și cele mai vechi izvoare în care sunt menționate bisericile sau localitățile. Analiza acestora este deosebit de importantă deoarece, dacă locațiile acestora sunt proiectate pe o hartă, se poate observa foarte bine faptul ca așezările și bisericile ce datează din secolul al 12-lea sunt răspândite în mod proporțional pe teritoriul scaunului. Așezări timpurii se găsesc nu doar în bazinele aflate de-a lungul râurilor mai mari, cum sunt râurile Homorod și Târnavele, dar și în văile mai mici și mai ascunse.

Un capitol tratează toate motivele care au putut duce la construcția de noi biserici și la abandonarea vechilor locații. Acestea au fost cu siguranță variate, cele mai importante fiind cele cu caracter geografic, deoarece construcția unor clădiri durabile din piatră nu era posibilă pe orice tip de teren. Putem marca asta ca fiind și cel mai des întâlnit motiv pentru

abandonarea bisericilor. De asemenea, și schimbările condițiilor locale a făcut deseori ca parohiile să-și schimbe locația bisericii. De multe ori, bisericile construite în afara satului în evul mediu nu mai erau satisfăcătoare gusturilor mai moderne, iar creșterile demografice au contribuit și ele la deciziile de a construi noi biserici.

Capitolul VII tratează bisericile dispărute cercetate, mai întâi în ordine cronologică, începând cu bisericile parohiale medievale. Acestea au fost indicate în registrele papale sau de către mormintele excavate în jurul bisericilor. Dacă o biserică deținea dreptul de a face înmormântări, asta sugerează deja cel puțin în parte statut parohial.

Următoarea categorie este deja reprezentată de construcții din era principatului, ce a urmat reformarea protestantă. Planurile acestora sunt încă similare celor medievale, formând adesea chiar și arcuri de triumf. O altă categorie de monumente a apărut abia în era modernă. Pentru acestea însă am utilizat o altă clasificare bazată pe materialele folosite pentru construcția bisericilor.

Pe parcursul cercetărilor noastre a devenit evident faptul că în regiunea noastră au existat și numeroase clădiri de tranziție, cu dimensiuni mici și cu caracter temporar. Această temă este elaborată în capitolul VIII.

În comparație cu datele noastre mai vechi, conform cărora existau 10-15 monumente, munca noastră de colectare a dezvăluit 53 de cazuri în care poate fi demonstrată existența unei biserici din lemn. Acest lucru a fost realizat prin izvoarele din arhive, prin studiul istoriilor locale și cu ajutorul hărților militare. Prin studiul monumentelor putem afirma și faptul că bisericile de lemn nu pot fi considerate ca fiind caracteristice doar anumitor religii. Denominațiunile religioase pe teritoriul scaunului au construit biserici din lemn după cum urmează: cele două religii cu cele mai mari numere de credincioși, cea reformată 17 și cea unitariană 16, urmate de cea catolică cu 6, iar în cazurile celor românești, cea ortodoxă 4 și cea greco-catolică 8.

Un alt criteriu de clasificare este după rolul îndeplinit. În mod tradițional bisericile mai mici ale filialelor erau numite capele. Capelele puteau fi construite cu diverse scopuri și pe razele localităților care aveau deja biserică parohială. Vom intra pe rând în detaliile acestor cazuri și vom discuta separat problematica funcțiilor și a originii. Disertația mea prezintă în detaliu izvoarele utilizate pe parcursul cercetării, accesibilitatea acestora și gradul în care acestea au fost prelucrate.

Pe parcursul cercetărilor am urmărit lucrările care au vizat istorii locale, și în același timp am completat și informațiile obținute din lucrări ale istoricilor din secolele 18-19 cu informațiile colectate de către noi. Am acordat atenție specială descrierilor lui Balázs Orbán,

mai ales pentru că în anumite cazuri el a putut vedea chiar cu ochii lui anumite monumente, însă descrierile lui ne-au îndreptat adesea în direcții greșite și am profitat de această ocazie pentru a face anumite corectări în acestea.

Alături de colectarea izvoarelor provenite din arhive am acordat prioritate și periegezelor la fața locului pentru o localizare mai precisă și pentru a evalua starea acestora. Pentru a determina starea lor în mod cât mai precis am efectuat și o serie de măsurări topografice, acolo unde am considerat că este necesar. Pentru localizarea în teren au avut importanță mare hărțile militare, folclorul local și de asemenea și studiul toponimelor locale și valorificarea acestora. În acest sens au avut roluri foarte importante Frigyes Pesty și colecțiile lui Atila Szabó, din care în numeroase cazuri am putut folosi mențiunile cu privire la locațiile bisericilor sau a capelilor drept ca și izvoare. Aceste surse au fost prezentate în capitoul arhivelor istorice. Următoarele capitole conțin o prezentare a materialului arheologic, a surselor originale, dar totodată fotografii, planuri, diferite hărți, care ne prezintă distribuția acestor biserici, localizarea acestora. În foarte multe cazuri am folosit harta iozefiniană în acele cazuri când localizarea nu sa putut realiza cu certitudine.

În cadrul cercetărilor noastre nu am intrat în amănunte privind patronajele nobililor, deoarece acestea reprezintă un subiect atât de vast și în mare măsură neatins în care momentan nu avem la dispoziție decât câteva direcții generale.

Nobilimea însă nu trebuie trecută cu vederea deoarece cu sprijinul acestora parohiile puteau să-și construiască biserici mai mari și la standarde mai ridicate. Cele mai recente cercetări istorice și arheologice medievale ale Ținutului Secuiesc indică faptul că feudalizarea societății a avut loc mult mai devreme decât s-a crezut inițial. Literatura de specialitate anterioară considera că acest fenomen a avut loc în secolele 13-14, ajungând să fie complet abia în secolul al 15-lea. Astfel, anumite familii au avut probabil roluri foarte importante în timpul reconstrucțiilor gotice, însă în legătură cu asta nu avem date decât în cazuri foarte rare. În cazul bisericii reformate din Mugeni, în timpul restaurării patrimoniale a fost găsită o inscripție prin care un nobil, János Bögözi, ce locuia în sat, făcea referire la sine ca fiind direct constructorul bisericii. Inscripția poartă anul 1509 și marchează perioada în care s-au încheiat reconstrucțiile gotice. Datele furnizate de inscripție, ce deja constituie o raritate, au fost completate prin informațiile obținute din excavările arheologice ce au adus la iveală morminte bogate.

Famiile donatorilor au obținut dreptul de a avea locuri de odihnă privilegiate, în sanctuarul bisericii. Pe parcursul vieții aveau asigurate locuri de cinste în timpul slujbelor, iar

asta asigura faptul ca puteau fi deosebiți de oamenii de rând iar în același timp reflecta și rolul lor în sat.

În cazul bisericilor abandonate sunt găsite adesea și morminte speciale, cripte de familie, ce au fost folosite de-a lungul unor perioade îndelungate. Un astfel de exemplu a fost scos la iveală în Văleni, unde cripta familiei Ferenci era pavat cu cărămidă.

Dacă analizăm recensămintele de la sfârșitul Evului Mediu și din Epoca Principatului putem observa că doar în puține sate trăiau nobili. Într-un recensământ din 1602, al Scaunului Odorhei, fără Scaunul Cristur, din 92 așezări, un număr de 16 nobili locuiesc în doar 14 așezări.

Activitățile filantropice ale nobililor sunt reflectate de obiectele de cult ce adesea poartă numele donatorilor inscripționate pe ele. De asemenea, putem descoperi inscripții cu nume de donatori și pe numeroase obiecte de mobilier aflate în biserici. Putem observa același lucru și dacă ne uităm cu atenție la clopotele bisericilor.

Patronajele nobililor erau însă limitate în majoritatea cazurilor. Parohiile își construiau biserica satului din contribuțiile făcute de membrii acestora. Nu era caracteristic acestei regiuni ceea ce s-a putut observa pe teritoriile județelor, unde nobilii construiau biserici din inițiativă proprie iar apoi acopereau tot ei și costurile de întreținere. Totuși găsim exemple de asemenea cazuri și în regiunea pe care o cercetăm. În Beclean, la începutul secolului al 16-lea un nobil numit Péter Geréb și-a construit o capelă pe pământul propriu, a adus un preot, căruia i-a construit casă și s-a ocupat chiar și de întreținerea acestuia. Ulterior capela a devenit biserica parohială a satului. Un alt caz asemănător putem observa și în Filiaș unde o altă ramură a aceleiași familii Geréb a construit o capelă particulară lângă biserica parohială a satului. Există cazuri asemănătoare și în alte localități însă pentru acestea nu avem izvoare concrete.

Cu prilejul acestei cercetări am studiat în total 134 de monumente, dintre care 19 biserici parohiale, o mănăstire medievală, 11 din Era Principatului, 9 din Era Modernă și locațiile speculate a alte 8 biserici. Am analizat și descris pe baza izvoarelor existente un număr de 53 de biserici din lemn. În afară de acestea am studiat și 22 de capele medievale, 11 din Era Modernă, și alte 5 care apar în surse folclorice dar pentru care nu am descoperit izvoare concrete. Pe parcursul investigării celor 134 de monumente au ieșit la iveală cele mai importante izvoare legate de istoria așezărilor din Evul Mediu și din Era Principatului iar prin prezentarea monumentelor, în măsura în care era justificat, am deviat și către relațiile de patronaj ale familiilor nobiliare din sate cu bisericile din satele respective.

Bibliografie selectivă

- BALOGH 1935 Balogh Ilona: *Magyar fatornyok*. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete. Budapest, 1935.
- BARTÓK 1995 Bartók Botond: *Leletmentő ásatások a 15–16. századi vargyasi gótikus templomnál* (Kovásszna megye). *Acta Siculica*. 145–146.
- BÁRTH 1996 Bárh János: „*Urusos kút*” és *Szent László hagyomány Oroszhegyen*. In. *Ethnographia*. CVII. 1–2. 1996, 73–82.
- BEKE 1896 Beke Antal: *Az erdélyi egyházmegye a XIV. század elején*. Budapest, 1896.
- BENCZÉDI 1878 Benczédi Gergely: *A kissolymosi, bözödi, bözödújfalui, újszékelyi és szentdemeteri unitárius templomok elvétele iránt 1697. január 19–22-én felvett tanúvallomások*. In. *Keresztény Magvető*. 13. évf. 6. 1878, 362–365.
- BENKŐ II. 1999 Benkő József: *Transilvania specialis. Erdély földje és népe*. Közzéteszi Szabó György. II. kötet. 1999, Bukarest–Kolozsvár.
- BENKŐ 1992 Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. *Varia Archaeologica Hungarica*, Budapest, 1992.
- BENKŐ 2002 Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*. Budapest–Kolozsvár, 2002.
- BENKŐ 2012 Benkő Elek: *A középkori Székelyföld*. Budapest, 2012.
- BENKŐ 1989 Benkő Lóránd: *Maros és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez*. In. *Századok*. 123. 3–4. sz. 1989, 343–359.
- BENKŐ 1990 Benkő Lóránd: *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. In. *Új Erdélyi Múzeum*. III. 2. Budapest, 1990, 109–122.
- BENKŐ 1993 Benkő Lóránd: *Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban*. In. *Magyar Nyelv*. 89. 1. sz. 10–19.
- BICSOK 2009 Bicsok Zoltán: *Fondok és gyűjtemények a Román Országos Levéltár Csíkszeredai Igazgatóságának kezelésében*. 4. In. *Örökségünk*, 4. szám, 2009, 24–27.
- BORDI 2009 Bordi Zsigmond: *Dobó templomai*. In. *Acta Siculica*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2009, 227–260.
- BOROS 1925 Boros Fortunát: *A protestáns fejedelmek kora*. In. *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925, 61–82.
- BOROS 1927 Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Kolozsvár, 1927.
- BUCSAY 1980 Bucsay Mihály: *A Türelmi Rendelet*. In. *Theologiai szemle*. 23. 6. 1980, 325–330.
- BUSTYA 1972 Bustya Endre: *A Kányádi Töredék*. Nyelvi emlék a XVI. századból. In. *Nyelv- és Irodalom tudományi Közlemények*. 16. Kolozsvár, 1972, 295–305.
- BUZOGÁNY 2009 Buzogány Árpád: *Gagy falu társadalmáról*. In. *Molnár István Múzeum kiadványai*. 1. 2009, 155–180.
- CAVRUC 2000 Cavruc, Valeriu: *Repertoriul arheologic al județului Harghita*. Ed. Valeriu Cavruc, Sfântul Gheorghe, 2000.
- CHIFĂR 2002 Chifăr, Nicolae: *Mitropolitul și sinodul Bisericii românești din Transilvania în contextul evenimentelor privind Unirea cu Biserica*

- Romei: 1698–1701. In. *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*. Alba Iulia, VI. 2. 2002, 95–103.
- DÁNYI-DÁVID
1960 Dányi Dezső–Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás*. Budapest, 1960.
- DEBRECZENI 1995 Debreczeni László: *Száz rajz*. Szerk. Szatmári László. Kolozsvár, 1995.
- DEMJÉN-SÓFALVI
2014 Demjén Andrea — Sófalvi András: *Máréfalva középkori temploma*. Székelyudvarhely, 2014.
- DEMJÉN-NYÁRÁDI-
SÓFALVI 2008 Demjén Andrea – Nyárádi Zsolt – Sófalvi András: *Cercetarea bisericilor medievale în scaunul Odorhei (jud. Harghita)*. In. *Arheologia Medievală*. Szerk. Adrian Rusu. VII. 2008, 79–97.
- DERZSI-SÓFALVI
2008 Derzsi Csongor – Sófalvi András: *Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál (2005–2006)*. In. *Acta Siculica*. 2008, 267–285.
- DÉNES 1996 Dénes István: *Olaszteleki temető a fejedelemség korában*. In. *Acta*. I. 1996, 203–208.
- FEHÉR 2014 Fehér János: *Dobó. Egykori település a Kormos mentén*. Barót, 2014.
- FERENCZI –
FERENCZI 1967 Ferenczi Géza – Ferenczi István : *Săpăturile de salvare din 1957–1958 de la Sânpaul*. In. *MCA*. 7. București, 401–405.
- FERENCZI-
FERENCZI 1978 Ferenczi Géza – Ferenczi István: *Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Târnavei Mari*. In. *Acta Musei Napocensis*. 15. 1978, 85–99.
- GERÉB 1943 Geréb Zsigmond: *Unitárius lelkészek 1568-tól*. Székelykeresztúr, 1943. Kézirat. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára.
- GERGELY 1991 Gergely Jenő: *Az erdélyi görög katolikus román egyház*. In. *Regio*. Kisebbségtudományi Szemle. 2. évf. 3. sz. 1991, 106 – 117.
- HEGYI 2010 Hegyi Géza: *Az erdélyi dékánkanonoki tisztség betöltése az Árpád és az Anjou korban*. In. *Középkortörténeti tanulmányok*. 6. Szeged, 2010, 63–73.
- HEGYI 2012 Hegyi Géza: *A pápai tizedjegyzék tévesen azonosított székelyföldi helynevei*. In. *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemségi történelméből*. Szerk. Sófalvi András, Visy Zsolt, Énlaka–Székelyudvarhely. 97–115.
- HEGYI 2016 Hegyi Géza: *Egyházszerkezet és egyházi élet*. In. *Székelyföld története*. I. köt. Szerk. Benkő Elek, Oborni Teréz. Székelyudvarhely, 2016, 370–408.
- Hzretk II. 2005 *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. II. 1686–1807. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közlésezi Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd. Erdélyi református egyháztörténeti adatok 2/2. Kolozsvár 2005.

JAKAB–SZÁDECKY

1901 Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időktől 1849-ig*. Budapest, 1901.

JAKAB 1944 Jakab Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*. Erdélyi Tudományos Füzetek. 172. Kolozsvár, 1944.

JÁNOSFALVI 2003 Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. Székelyudvarhely, 2003.

KÉNOSI–UZONI

2009 Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. Fordította Márkos Albert. II. köt. Kolozsvár, 2009.

KOVÁCS 1942 Kovács István: *Magyar református templomok*. I–II. kötet. Budapest, 1942.

KOVÁCS – KOVÁCS

2002

Kovács András – Kovács Zsolt: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*. I. (1727–1737). Kolozsvár, 2002.

KOVÁCS–NYÁRÁDI

2008 Kovács Árpád – Nyárádi Zsolt: *A Tarcsafalvi Unitárius Egyházközség a 18–19. században az egyházközség levéltári forrásai alapján*. In. Acta Siculica. Sepsiszentgyörgy, 2008, 481–496.

LAKATOS 1942

(1702)

Lakatos István: *Székelyudvarhely legrégebb leírása (1702)*. Latinból fordította Jaklovszky Dénes. In. Erdélyi Ritkaságok. 6. Kolozsvár, 1942.

LÁNGI–MIHÁLY

2002–2006

Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. 1–3. Budapest, 2002–2006.

LENK 1839

Lenk, Ignaz von Treuenfeld: *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und orographisches Lexikon*. 1–4. kötet. Wien, 1839.

MARTON 1993

Marton József: *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. Gyulafehérvár, 1993.

MIHÁLY 1996

Mihály János: *Lövéte középkori emlékei*. Székelyudvarhely, 1996.

MIHÁLY 2006

Mihály János: *A lövétei Kisboldogasszony plébániatemplom*. Lövétei Helytörténeti Füzetek. 1. 2006, Székelyudvarhely.

MOLNÁR 1978

Molnár István: *A kuratori számadáskönyvek adatainak felhasználása az egyházközségek történetének kutatásában*. In. Keresztény Magvető. 84. évf. 2. 1978, 108–114.

MOLNÁR 1994

Molnár István: *Helytörténeti adatok a székelykeresztúri egyházkör eklézsiáinak ismeretéhez*. 1, 2, 4. rész. In. Keresztény Magvető. 100 évf. 1. 1994, 35–43, 88–96, 221–230.

NYÁRÁDI 2009

Nyárádi Zsolt: *Középkori falvak Székelyudvarhely árnyékában*. In. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Csíkszereda, 2009, 83–128.

- NYÁRÁDI 2009 Nyárádi Zsolt: *A süköi református egyházközség mindennapjai a 19. század végéig az egyházközségi levéltár tükrében*. In. Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy, 2009, 363–390.
- NYÁRÁDI 2012\1 Nyárádi Zsolt: *A Perished Medieval Settlement in Udvarhelyszék*. In. Marisia. 2012, 155–193.
- NYÁRÁDI 2013 Nyárádi Zsolt: *Bögöz középkori temploma és temetője*. In. Isis. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek. 13. Szerk. Kovács Petronella. Székelyudvarhely, 2013, 9–17.
- NYÁRÁDI 2013\1 Nyárádi Zsolt: *Data regarding changes in a cemetery surrounding a medieval church*. In. Marisia. 2013, 251–291.
- NYÁRÁDI 2013\2 Nyárádi Zsolt: *Katolikusok a 17–18. századi Udvarhelyszéken*. In. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 3–4, 2013. 53–76.
- NYÁRÁDI 2015 Nyárádi Zsolt: *Bögözi nemesi családok és temetkezéseik*. In. A Csíki Székely Múzeum évkönyve. 10. 2015, 47–76.
- NYÁRÁDI 2016 Nyárádi Zsolt: *„Istennek ditsőségére tsináltatta”. Adatok a bögözi nemesi családok és a patronált templomuk történetéhez*. Bögöz, 2016.
- NYÁRÁDI–SZÁSZ
2010 Nyárádi Zsolt – Szász Hunor: *A recsenyédi unitárius egyházközség a levéltári források tükrében*. In. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2010. Csíkszereda, 257–291.
- NYÁRÁDI–REJTŐ
2011 Nyárádi Zsolt – Rejtő András: *Tordátfalva és egyháza. Adatok a 18–19. századi unitárius egyházközségi levéltári forrásokból*. In. Acta Siculica. 2011, 227–257.
- NYÁRÁDI–REJTŐ
2013 Nyárádi Zsolt – Rejtő András: *Kissolymos református gyülekezete a XVII–XIX. században*. In. Confessio. A Magyarországi Református Egyház Figyelője. 37. évfolyam. 2013, 2. sz. Budapest, 80–99.
- NYÁRÁDI–SÓFALVI
2009 Nyárádi Zsolt – Sófalvi András: *Régészeti kutatások a telekfalvi református templomban*. In. Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén. Molnár István Múzeum kiadványai. 1. Szerk. Körösfői Zsolt. Székelykeresztúr, 2009, 73–105.
- NYÁRÁDI–SÓFALVI
2012 Nyárádi Zsolt – Sófalvi András: *A régészet szerepe a középkori és fejedelemségkori székely falvak történetének kutatásában. Esettanulmány négy Székelyudvarhely melletti település vonatkozásában*. In. Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből. Szerk. Sófalvi András, Visy Zsolt. Énlaka–Székelyudvarhely, 2012, 149–169.
- NYÁRÁDI–SZÁSZ
2010 Nyárádi Zsolt – Szász Hunor: *A recsenyédi unitárius egyházközség a levéltári források tükrében*. In. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Csíkszereda, 2010, 257–291.

- ORBÁN 1868 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. I. kötet. Pest – Budapest, 1868.
- ORTVAY 1892 Ortway Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tized alapján feltüntetve*. II. köt. Budapest, 1892.
- PFHngy 2012–2014 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1864. Székelyföld és térsége*. I–III. Közzéteszi Csáki Árpád. Budapest–Sepsiszentgyörgy, 2012–2014.
- PÉNZES 2010 Péntzes Loránd: *Egy katolikus gyűjtőlevéltár születése: a székelyudvarhelyi gyűjtőlevéltár példája*. In. Keresztény Szó. 21. évf. 1. sz. 2010, 8–12.
- POKOLY 1904 PokolyJózsef: *Az erdélyi református egyház története*. I–III. köt. Budapest, 1904.
- RITOÓK 1997 Ritoók Ágnes: *A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei*. In. *Folia Archaeologica*. 46. 1997, 165–177.
- PÓSTA 1918 Pósta Béla: *A gyulafehérvári székesegyház sírleletei*. Kolozsvár, 1918.
- SCHEM 1830 *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis pro anno a Christo nato MDCCCXXX*. Claudiopoli, 1830.
- SCHEM 1848–49 *Universalis Schematismus Ecclesiasticus venerabili cleri romano et graeco catholici saecularis et regularis inclinti regni Hungariae et partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae*. Budae, 1848–49.
- SCHEM 1882 *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis*. Albae Carolinae, 1882.
- SÁVAI 1997 Sávai János: *A Székelyföldi katolikus plébániák levéltára*. I. köt. Szeged, 1997.
- SÓFALVI 2005 Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*. Székelyudvarhely, 2005.
- SÓFALVI 2012 Sófalvi András: *A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és más védelmi objektumok Udvarhelyszék településtörténetében*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2012.
- SOÓS 2007 Soós Zoltán: *Cercetări arheologice la biserica unitariană din Jacodu (jud. Mureș)*. In. *Arheologia Medievală*. VI. Reșița. 2007, 111–128.
- SVINGOR 2012 Svingor Éva: – *A C-14 kormeghatározás alapjai és problémái*. In. *Archeometriai Műhely*. 3. 2012, 135–146.
- SZABÓ 1981 Szabó Dezső: *Templomépítés az unitárius egyházban a türelmi rendeletet követő 30 esztendő alatt*. In. *Keresztény Magvető*. 3. 1981, 157–177.
- SZABÓ 1975 Szabó T. Attila: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Bukarest, 1975.
- SZABÓ 2005 Szabó T. Attila: *Udvarhelyszék*. Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. 6. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János, Budapest, 2005.

- SZÉKELY 1970 Székely Zoltán: *Săpăturile executate de muzeul din Sf. Gheorghe* (1959–1966). In. *Materiale și cercetări arheologice*. IX. 1970, 297–315.
- SZÉKELY 1973 Székely Zoltán: *Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben*. In. *Korunk Évkönyv*. Kolozsvár, 1973, 219–228.
- SZÉKELY 1990 Székely Zoltán: *Necropola medievala de la Peteni* (com. Zăbala). In. *SCIIVA*. 41. 1. București, 1990, 87–110.
- SZÉKELY 1990\1 Székely Zoltán: *Kora középkori települések a Székelyföldön, XI–XIV. század*. In. *Veszprémi Történelmi Tár*. 1. 1990, 3–19.
- SZIGETHI 2001 Szigheti Gyula Mihály: *Székelyudvarhelynek, a nemes székely anyavárosának leírása*. Székelyudvarhely, 2001.
- SzOkI. *Székely Oklevéltár. I–VIII*. Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Kardos Lajos, Barabás Samu. Budapest – Kolozsvár, 1872–1934.
- SzOkI. ú.s. *Székely Oklevéltár, új sorozat. I–VII*. Szerk.: Demény Lajos, Pataki József, Tüdös S. Kinga. Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1983–2004.
- SZUROMI 2002 Szuromi Szabolcs: *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században*. Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Univ. Catholicae de Petro Pázmány nominatae. III/4. Budapest, 2002.
- TÓTH 1994 Tóth István György: *Relationes Missionarium de Hungaria et Transilvania* (1627–1707). Roma–Budapest, 1994.
- TÓTH 2010 Tóth Levente: *Nemesi családok által alapított gyülekezetek az Udvarhelyi Református Egyházmegyében (XVII–XIX. század)*. In. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. 10. 2010, 61–103.
- USzék 2009 *Székely székek a 18. században. - II. Udvarhelyszék 1700–1722 között*, (közzét. Pál-Antal Sándor). Marosvásárhely, 2009.
- VAJNÁR 2011 Vajnár Ilona: *„Emlékül hagyjuk reátok...” A homoródszentlászlói református toronygomb titkai*. In. *Művelődés*. 64. évfolyam, 11. szám. 2011, 27–31.
- VASS 1906 Vass Miklós: *Kornis Borbála és szombatos pöre*. In. *Keresztény Magvető*. 41. évf. 6. füzet. 1906, 312–322.
- VARGA 2007 Varga Júlia: *Katolikus közép és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig*. Doktori dolgozat. Budapest, 2007.
- VARGA 1998 Varga Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. (1850–1992)*. Budapest, Csíkszereda, 1998.
- VARGA–KISS–
KÖVY 1991 Varga Imre – Kiss Mária – Kövy Zsolt: *Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához*. Szerk.: Dóka Klára. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1991, 18–44.
- VESZELY 1860 Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. köt. Kolozsvár, 1860.